

Inhoud

1 Een Spinoza voor iedereen	9
2 De veilige plek	25
3 Geboren voor de twist	41
4 Uit de tempel gejaagd	60
5 De donkere jaren	82
6 Ver van de drukte	105
7 Seculiere verlossing	123
8 Radicale Verlichting	142
9 Volkswuede	163
10 Enzaam aan de top	180
11 Zijn laatste adem	202
12 Spinozisme	218
Dankwoord	231
Noten	233
Register	245

Een Spinoza voor iedereen

Ik heb nog nooit iemand ontmoet (zei een Engelman die uitstekend bekend is met de literatuur en de geleerden van Noord-Europa) die door Spinoza tot diens denkwijze is bekeerd; maar met gemak kan ik er een half dozijn opnoemen die Spinoza tot die van hen hebben bekeerd!

– *Samuel Taylor Coleridge*

De botten van Benedictus of Baruch of Bento Spinoza liggen begraven op het terrein van een fraaie, barokke protestantse kerk in Den Haag. In Spinoza's tijd kon je deze kerk onder meer bereiken per boot, via een gracht die nu niet meer bestaat. In 1677 werd zijn lichaam echter in begrafenisstoet naar de Nieuwe Kerk gedragen. Dat ging gepaard met het nodige ceremonieel: zes koetsen volgden zijn kist en naar verluidt waren vooraanstaande personen speciaal voor deze gelegenheid uit Den Haag en Amsterdam gekomen. Wellicht waren zijn zus (mogelijk halfzus) Rebecca en neef Daniel twee van de rouwdragers. Zo ja, dan waren ze de enige joden. Hun aanwezigheid zou ongebruikelijk zijn geweest. Sinds Spinoza in 1656 door zijn Portugese synagoge was verbannen en vervloekt, mocht geen jood 'met hem verkeren, noch mondeling, noch schriftelijk, niemand mag hem een gunst bewijzen, niemand mag met hem onder één dak of binnen een afstand van vier ellen met hem samen zijn, niemand mag een door hem opgesteld of geschreven stuk lezen.'¹

Alsof ze de banvloek of *cherem* wilden goedmaken, lieten bewonderaars in 1956 op het kerkhof een grafsteen plaatsen waarop onder het in wit basalt uitgehouwen gezicht van Spinoza het Hebreeuwse woord *amcha* stond gegraveerd, oftewel 'jouw volk'. Op een stenen plaat aan de voet van de gedenksteen bevestigt een Latijnse tekst dat Spinoza's botten in deze grond liggen. Voorheen hadden ze binnen begraven gelegen, maar later werden ze, mogelijk omdat het geld op was om ze daar te houden, samen met de stoffelijke overschotten van andere mensen naar buiten verplaatst.

Of Spinoza er blij mee zou zijn geweest om na lange tijd weer door 'zijn volk' te worden geaccepteerd kunnen we niet weten. Hoewel hij zich nooit heeft bekeerd tot het christendom of welk ander geloof dan ook, zou hij er waarschijnlijk geen bezwaar tegen hebben gehad om te worden begraven tussen protestanten, met wie hij op goede voet stond – althans, zolang het geen orthodoxe calvinisten waren die zijn boeken hekelden als het werk van de duivel. Aan de andere kant bleef Spinoza, dat zal niet verbazen, altijd een jood in de ogen van veel niet-joden. Dat gold ook voor diegenen die hem goedgezind waren. Christiaan Huygens, de grote astronoom, uitvinder van de slingerklok en eminent figuur uit een eminente familie, noemde zijn geleerde vriend 'de jood uit Voorburg' (waar Spinoza een tijdlang heeft gewoond).² Huygens' woorden waren niet zozeer racistisch, maar getuigden vooral van de typisch neerbuigende houding van zijn klasse.

In 2012 werd het verzoek gedaan om de ban op Spinoza op te heffen. De 'cherem' was immers achterhaald, zo werd aangevoerd, in een samenleving waarin de vrijheid van meningsuiting geldt als een fundamenteel mensenrecht. Bovendien werd Spinoza inmiddels beschouwd als een

van de grootste filosofen aller tijden. De opperrabbin van de Portugese synagoge in Amsterdam won verschillende geleerde meningen in. Uiteindelijk kwam dr. Pinchas Tolledano tot de conclusie dat hij de ban op geen enkele manier kon herroepen, aangezien Spinoza nooit berouw had getoond en in christelijke grond was begraven. Bovendien, zei hij, gaf de vrijheid van meningsuiting nog geen carte blanche om ketterijen te verspreiden en het bestaan van God als schepper te ontkennen.

Het huis waar Spinoza overleed aan tuberculose staat op zo'n vijf minuten wandelen van de Nieuwe Kerk, aan de Paviljoensgracht, een straat die is vernoemd naar de gracht die er ooit langsliep. Dit keurige huis met drie verdiepingen is geen luxe herenhuis, maar getuigt wel degelijk van de elegant sobere stijl van de Nederlandse zeventiende eeuw. In de voorgevel van roodbruine baksteen vertelt een grijze plaquette dat Spinoza hier woonde tussen 1671 en 1677. Destijds zullen de luiken van de stijlvolle ramen in een donker mosgroen zijn geverfd, net als het houtwerk binnen. Tegenwoordig zijn ze teruggebracht tot iets wat daarop lijkt. Tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen het huis was gevorderd door de Duitsers, werd Spinoza's naam van de plaquette verwijderd en vervangen door het jaartal waarop het huis was gebouwd: 1646. Spinoza woonde op de bovenste verdieping en sliep in het bed van zijn ouders, het enige wat hij van hen had geërfd. Zijn huisbaas, de 'kladschilder' (decoratieschilder) Hendrick van der Spyck, woonde met zijn echtgenote Ida en hun kinderen op de begane grond.

In Spinoza's tijd moet het een ietwat bonte buurt zijn geweest, maar wel met enige stijl en elegantie. Wat dat betreft leek het een beetje op de buurt in Amsterdam waarin

hij was opgegroeid. Hier woonden arme Asjkenazische joden, die doorgaans in dienst waren van de rijkere Se-fardische kooplieden in chiquere buurten van Den Haag. Maar er leefden ook een paar bekende kunstenaars. In de jaren 1640 woonde bijvoorbeeld Paulus Potter net om de hoek in een prachtig huis dat getuigde van zijn wereldse succes. Ook dat huis staat er nog steeds. Als kind ging ik vaak spelen in Potters oude huis; de eigenaar was een bekende drukker en zijn zoon zat bij mij in de klas. Destijds had ik nog geen flauw benul van de rijke geschiedenis van het huis.

De man die Spinoza's laatste huis bouwde was de schilder Jan van Goyen. Hij verloor een klein fortuin toen de tulpenmanie, de hausse van overspannen speculatie op tulpenbollen, volledig instortte, met alle rampzalige gevolgen van dien. Dat was in 1637, vijf jaar na Spinoza's geboorte. Van Goyen ging er alleen maar meer van schilderen. Het huis verkocht hij aan zijn schoonzoon Havick Steen, de zoon van Jan Steen.

De Paviljoensgracht heeft ook vandaag nog een rauw randje, al legt de gentrificatie daar een laag elegantie overheen. Het raam aan de voorkant van Spinoza's vroegere woning kijkt uit op een steegje dat baadt in de rode lichten van kamers die worden gehuurd door prostituees, veelal afkomstig uit Afrika, Zuid-Amerika of de armere Balkanlanden. Eenzame mannen slenteren op en neer en nemen hun tijd. Tussen de rosse straat en het nabije treinstation bevindt zich een buurt waar vooral veel Noord-Afrikaanse en Turkse immigranten wonen. Daar vind je halalslagers, kebabzaken en winkels die shisha's verkopen, waterpijpen. Aan de andere kant, achter het huis, ligt de bescheiden Chinatown. Hoewel Spinoza ongetwijfeld versteld zou staan van wat hij hier nu zag, zou

hij misschien toch nog delen van zijn oude buurt hebben herkend. De mix van bohemiens en immigranten zou hem vertrouwd aandoen.

Pas in de negentiende eeuw schonken mensen aandacht aan het huis aan de Paviljoensgracht. In 1880 werd de eerste plaquette bevestigd die mededeelde dat Spinoza hier ooit had gewoond. De gracht werd in 1900 drooggelegd. In 1926 zat hier nog altijd een café met een biljartzaal op de begane grond. In 1927 werd het huis gekocht door de Spinozavereniging – Domus Spinozana –, met de intentie om het huis te transformeren in een centrum voor het Spinozaonderzoek, met inbegrip van een museum en bibliotheek. Dat was nog altijd zijn functie toen ik in de herfst van 2021 het huis bezocht – in ieder geval op de begane grond, waar ooit Spinoza’s huisbaas werkte. Daar was een kleine tentoonstelling ingericht met prenten waarop Spinoza en Gottfried Wilhelm Leibniz in gesprek waren (ongetwijfeld in het Latijn, want Spinoza sprak geen Duits en Leibniz zal geen Portugees of Nederlands hebben gesproken). Leibniz bezocht Den Haag in 1676 tijdens zijn reis van Londen naar Hannover, waar de hertog van Brunswijk-Lüneburg hem een aanstelling had aangeboden. Het museum toonde ook de zeventiende-eeuwse edities van Spinoza’s *Theologisch-politiek traktaat* (*Tractatus theologico-politicus*; 1670) en zijn *Ethica* (*Ethica ordine geometrico demonstrata*; 1677). Een van de twee boekenkasten werd opgeluisterd door vertalingen van Spinoza’s werken in vele talen, de andere door academische werken over zijn filosofie. Een vriendelijke bibliothecaris liet weten dat de Spinozavereniging dolgraag het bezit van het hele huis zou verwerven, maar dat Spinoza’s oude kamers helaas werden bewoond door iemand die geen zin had om te verhuizen.

Dezelfde bibliothecaris vertelde me ook over een oude rivaliteit met een tweede Spinozavereniging, die voorheen was gevestigd in een ander huis waar Spinoza ooit had gewoond (van 1661 tot 1663). Dit eenvoudige, uit rode baksteen opgetrokken huis met groene luiken staat in Rijnsburg, vlak bij Leiden, de stad waar in 1575 de oudste universiteit van Nederland werd opgericht en waar Rembrandt en Jan Steen opgroeiden. Spinoza huurde daar een kamer van de eigenaar, Herman Homan, een chirurgijn die zich specialiseerde in vroege (en pijnlijke) geneeskundige technieken zoals aderlatingen.

Aan de façade van dat huis hangt een plaquette uit de zeventiende eeuw, die werd aangebracht nádat Spinoza was verhuisd. Daarop staat te lezen:

Ach! waren alle Menschen wijs
En wilden daarbij wel!
De Aard waar haer een Paradijs
Nu isse meest een Hel.

Het huis is teruggebracht in een staat die sterk moet lijken op die van het huis waarin Spinoza heeft gewoond. De ganzenveren staan netjes gerangschikt in een inktstel. Ook is nog te zien waar Spinoza lenzen vervaardigde voor microscopen en telescopen. Zijn bibliotheek is gereconstrueerd met zeventiende-eeuwse exemplaren van de boeken die hij heeft bezeten (de oorspronkelijke boeken zijn helaas verloren gegaan). Hieronder zijn een Spaanse uitgave van het Oude Testament, boeken in het Hebreeuws over religie en filosofie, wetenschappelijke werken in het Latijn, en enige literaire werken in het Spaans, maar niet het Nederlands. Ook is er een gastenboek. Een van de handtekeningen is van Albert Einstein, die het huis in 1920 bezocht.

Van het huis in Rijnsburg, dat eigendom was van een andere Vereniging het Spinozahuis, werd in 1897 een museum gemaakt. De vereniging in Rijnsburg had echter een andere kijk op Spinoza dan die in Den Haag. Het perspectief in Rijnsburg was eerder wetenschappelijk: Spinoza werd er gepresenteerd als rationalist die ervan overtuigd was dat de wetten van de natuur op nauwgezette, strikt logische wijze moesten worden bestudeerd. Daarentegen zag de ‘Haagse school’ Spinoza als een grote metafysische denker. De Hagenaren legden bovendien de nadruk op Spinoza’s overtuiging dat het op zeldzame momenten mogelijk was om de waarheid over de natuur en onze plek daarin intuïtief te vatten.

Voor de Tweede Wereldoorlog was Johan Carp, een jurist, jarenlang de toonaangevende figuur van de Domus Spinozana in Den Haag. Carp was een hartstochtelijk ‘spinozist’, die betoogde dat Spinoza’s idee van intuïtie als een weg naar kennis veel belangrijker was dan het vermeende rationalisme van de filosoof. Daarnaast koesterde Carp overtuigingen over de ‘organische democratie’ en zag hij de wet als een in de nationale gemeenschap verankerde uitdrukking van het collectieve volksgevoel. Dat evolueerde tot een ideaal van een eenpartijstaat. Het zal daarom niet verbazen dat Carp, deze grote bewonderaar van een als jood geboren filosoof, een toegewijd lid was van de NSB. Onder de bezetting bekleedde Carp hoge functies. Als het hoofd van de nieuwe Secretarie van Staat was hij verantwoordelijk voor de rechtbank die veel verzetslieden ter dood veroordeelde. Na de Duitse nederlaag moest Carp twaalf jaar de gevangenis in.

Dit onsmakelijke verhaal toont duidelijk dat Spinoza’s gecompliceerde ideeën openstaan voor allerlei interpretaties. Bij leven werd Spinoza door sommigen, zowel

christenen als joden, gezien als een dienaar van de baarljke duivel zelf, maar na zijn dood werd en wordt hij door velen beschouwd als een heilige. De vraag is dan, wat voor heilige? Een heilige van rationalisme of metafysica, van atheïsme of pantheïsme, van liberalisme of despotisme, van het jodendom of antisemitisme, als de geestelijk vader van democratie of het totalitarisme? Al deze etiketten zijn ooit op Spinoza geplakt, waarbij er voor het ene meer valt te zeggen dan voor het andere. Zeker is dat hij een van de pioniers was van het moderne wetenschappelijke denken. Desondanks, terwijl Albert Einstein zei dat hij geloofde in 'Spinoza's God', kon een nazi zich dezelfde denker toe-eigenen als de filosoof van een spirituele fascistische gemeenschap. Kortom: er is een Spinoza voor iedereen.³

De herontdekking van Spinoza, of het 'spinozisme', bracht eind achttiende eeuw grote opwindning teweeg onder Duitse intellectuelen. Tegelijkertijd claimden Franse radicalen de Nederlander als een van hen – als de atheïstische vader van de Franse Revolutie. Sommige Duitsers, bijvoorbeeld Friedrich Heinrich Jacobi, veroordeelden hem om dezelfde reden. Voor hen was Spinoza een atheïst, of in ieder geval zou Spinoza's idee dat God en natuur niet van elkaar konden worden gescheiden onherroepelijk uitmonden in atheïsme. Maar eerder in die eeuw zag Goethe Spinoza als een intellectuele pionier wiens nuchtere perspectief op God oftewel de natuur de Duitse Verlichting inspireerde. Flaubert dacht min of meer hetzelfde en beschouwde Spinoza als een inspiratiebron voor de wetenschappelijk observerende houding van het naturalisme.

In Engeland werd Spinoza ook aanbeden door de ro-

romantische dichters Wordsworth, Coleridge en Keats met hun geëxalteerde kijk op de natuur. Ongeacht of Spinoza nu wel of niet hetzelfde bedoelde als zij, heiligden ze het idee dat de emoties van de mens door de natuur worden bepaald.

Heinrich Heine, een Jood die zich bekeerde tot het lutheranisme om zich daarmee een 'toegangkaartje' tot de Duitse samenleving te verschaffen, aanbad Spinoza. Net als de Engelse romantici hanteerde hij een pantheïstische natuuropvatting en het bijbehorende hoogdravende romantische vocabulaire. In Heine's woorden was Spinoza's filosofie als 'een bos van gedachten die naar de hemel reiken, waarvan de weelderige boomkruinen deinen terwijl de robuuste stronken stevig zijn geworteld in eeuwige grond'. Heine was niet de enige die Spinoza op zijn eigen opmerkelijke manier vereerde. Het leven van de man die Heine graag aanduidde als 'de kleine Nederlandse Jood' was 'vrij van blaam, schoon en smetteloos, net als dat van zijn heilige neef, Jezus Christus. Net als hij leed hij voor zijn leer. Net als hij droeg hij de doornenkroon. Overal waar een grote geest zijn gedachten uitsprekt, is Golgotha.'⁴

Je kunt je moeilijk voorstellen dat vergelijkbare beeldtaal zou ontspruiten aan de geest van Karl Marx, die niettemin al net zo geobsedeerd werd door Spinoza als zijn vriend Heine. Spinoza's religiekritiek maakte diepe indruk op hem: 'De afschaffing van godsdienst als het bedrieglijke geluk van het volk is de absolute voorwaarde voor hun ware geluk,' zo schreef Marx.⁵ Hij werd geïnspireerd door Spinoza en Ludwig Feuerbach. Feuerbach zag Spinoza als 'de Mozes van moderne vrijdenkers en materialisten.'⁶ Marx heeft Spinoza's *Theologisch-politiek traktaat* vrij letterlijk gespeld: hij kopieerde grote delen uit zowel de

oorspronkelijke Latijnse tekst als de Duitse vertalingen. Wat betreft zijn ideeën over de vervreemding van de mens van de natuur was Marx schatplichtig aan Spinoza, en datzelfde gold voor zijn hoop op sociale verandering door het blootleggen van het ‘valse bewustzijn’. Voor Marx en andere vroege socialisten was Spinoza de profeet van sociale transformatie.

Ook Sigmund Freud was spinozist. Freud loofde Spinoza als de man die verlossing zocht via zelfkennis. Na eerst het puin te hebben geruimd van mythen, wonderen en destructieve emoties, was de rationeel-wetenschappelijke weg vrij om de waarheid over onszelf te leren kennen. Freuds Spinoza was, zou je kunnen zeggen, de uitvinder van de moderne psychologie.

Bovendien zijn er nog vele andere Spinoza’s: een Nederlandse republikeinse Spinoza, een Spaanse aristocratische Spinoza en zelfs een zionistische Spinoza. Spinoza schreef dat de Joden wellicht ooit, zodra ze zich hadden ontdaan van hun religieuze vooroordelen, een eigen staat zouden stichten. Over waar deze staat zich zou bevinden liet hij zich niet uit. Maar zijn stelling kon de goedkeuring wegdragen van David Ben-Gurion, de eerste Israëliëse premier.

Over mijn eigen belangstelling voor deze uitzonderlijke denker kan ik kort zijn. Ik ben geen expert in de filosofie en zou niet willen pretenderen dat ik nieuwe inzichten kan bieden in Spinoza’s denken. Ook zou het ondoenlijk zijn om de uitstekende biografie van Steven Nadler te overtreffen. Dat boek is zo uitputtend als het kan zijn over Spinoza’s korte leven vol witte vlekken.⁷ Maar toen mij werd gevraagd om over Spinoza te schrijven, werd mijn nieuwsgierigheid in de allereerste plaats gewekt omdat de intellectuele vrijheid nu eens te meer op het spel staat.

Als er iets is wat ondubbelzinnig over Spinoza kan worden gezegd, dan is het dat zijn voornaamste preoccupatie de vrijheid van denken was. Hij meende niet alleen dat de beste soort politieke orde eenieders recht beschermde om ongestoord te kunnen denken en schrijven, maar ook dat deze vrijheid zou helpen zo'n orde in stand te houden. Hij was een vijand van dogmatiek, en dan vooral van dogma's die niet waren gebaseerd op rationele argumenten, maar op geloofsopvattingen en emoties. Vrij denken was natuurlijk gevaarlijk in een tijd dat de levens van de meeste mensen werden gedomineerd door religieuze dogma's. In 1665 schreef Spinoza aan een vriend over de 'vrijheid om te filosoferen en te zeggen wat we denken'. Hij schreef dat hij haar 'in alle opzichten [zou] verdedigen; hier onderdrukken de predikanten haar zoveel als ze kunnen met hun bovenmatige autoriteit en agressiviteit'.⁸ Hij doelde op de calvinistische predikanten van de Nederlands Gereformeerde Kerk die, in Spinoza's optiek, de mensen bang maakten met schadelijke bijgelovige opvattingen om ze zo gemakkelijker onder de duim te kunnen houden. Wie het gezag van deze predikanten dwarsboomde, riskeerde misschien zelfs zijn leven. Mensen zijn in de gevangenis omgekomen omdat ze dachten zoals Spinoza dacht.

Tegenwoordig hebben de meesten van ons van predikanten niets meer te vrezen, alhoewel religieus fanatisme in vele landen nog steeds een plaag is. In liberale democratieën belanden weinig mensen achter de tralies omdat ze zeggen wat ze denken. Toch wordt het liberale gedachtegoed uitgedaagd vanuit vele hoeken waar ideologieën steeds meer voet aan de grond krijgen. Dat gebeurt door zowel intolerante reactionairen als progressieven die geloven dat er maar één weg is naar de absolute rechtvaardigheid. Een frisse blik op het leven van een vrijdenker uit

de turbulente zeventiende eeuw zou ons weleens kunnen helpen om beter vat te krijgen op onze eigen twistzieke tijd van gevaarlijke politieke polarisatie.

Schrijven heeft vaak een autobiografische achtergrond, ik zal daarom iets van mijn eigen voorgeschiedenis met Spinoza en zijn tijd schetsen. Net als Spinoza ben ik geboren en getogen in Nederland. De ‘Gouden Eeuw’ speelde een prominente rol in onze vaderlandslievende geschiedenislessen. Ons werd bijgebracht dat onze voorouders altijd hadden gestreden voor onze vrijheid en democratie. De Tachtigjarige Oorlog en het verzet tegen de Duitsers stonden in het middelpunt van deze nationale mythologie. Hoewel de naam Spinoza in mijn schooltijd nauwelijks viel, werden een aantal van zijn ideeën over vrijheid, die in zijn eigen tijd reden waren om hem te verketteren, gezien als deel van onze onvervreembare rechten. En hoewel er tussen het huidige Nederland en de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek een grote afstand bestaat, kan ik nog altijd iets herkennen – een sfeer als het ware, net zoals een schilderij van Rembrandt, Potter of Jan Steen voor mij tot op zekere hoogte vertrouwd aandoet.

Veel van Spinoza’s beste vrienden waren doopsgezinden. De liberale vleugel van de doopsgezinden had een sterke vrijzinnige inslag, Doopsgezinden weigerden bovendien wapens te dragen, of een eed te zweren. Net als de katholieken en joden werden ze in de Republiek van de zeventiende eeuw getolereerd zolang ze zich op de achtergrond hielden. Aangezien ze werden geweerd uit overheidsdienst en de gilden, gingen veel doopsgezinden in de handel. Sommigen werden schatrijk, net als de meest prominente Sefardische kooplieden.

Mijn opa van vaderskant was een doopsgezinde dominee met een sceptische geest en een sterke afkeer van religieuze of politieke dogma's. Van de weeromstuit was mijn vader, niet ongebruikelijk voor een domineeszoon, een atheïst die in grote lijnen net zo tegen religie aankeek als Spinoza: als een vorm van bijgeloof. Mijn opa van moederskant werd dan weer grootgebracht in een joods-orthodox gezin. Tegen de tijd dat hij met mijn seculiere Joodse oma trouwde, had hij de gebruiken en tradities van zijn jeugd achter zich gelaten. Als geestelijke moet mijn Nederlandse opa in God hebben geloofd. Toch waren zijn liberale opvattingen vergelijkbaar met die van mijn Joodse opa. Religie was prima, zolang ze goed gedrag bevordert en niet leidt tot onverdraagzaamheid. Geen van mijn beide opa's zou zichzelf een spinozist hebben genoemd, maar hun houding had veel weg van die van Spinoza.

Spinoza was niet doopsgezind, noch joods met kleine letter 'j', een religieuze jood. Was hij dan überhaupt nog wel Joods? Zo ja, in welk opzicht? Ik schreef al dat hij doorgaans als een Jood werd beschouwd, ondanks zijn excommunicatie. Dat is nog steeds het geval, zelfs op plekken waar je dat niet zou verwachten. Zijn gezicht prijkt bijvoorbeeld op een poster in de boekhandel van de Amsterdamse Portugese synagoge tussen andere trotse symbolen van het Nederlandse Jodendom, zoals Ajax, en de schrijver Arnon Grunberg, wiens ouders de Holocaust overleefden.

Ook worden serieuzere pogingen ondernomen om Spinoza in een specifiek Joods licht te plaatsen. Vanwege Spinoza's grote kennis over andere joodse denkers, en dan vooral de twaalfde-eeuwse denker Maimonides, wordt hij door sommige wetenschappers in een kritische joodse filosofische traditie geplaatst. Zo schetst de Israëliische academicus Yirmiyahu Yovel Spinoza als een filosoof wiens den-

ken diepgaand was beïnvloed door de achtergrond van zijn familie als *conversos*. Hij is ervan overtuigd dat Spinoza's taalgebruik en vooral zijn 'bedrevenheid in ambiguïteit' geworteld waren in de gewoonten van zijn voorouders, die zich geconfronteerd met de Iberische Inquisitie gedwongen hadden gezien om hun ware geloof te verbergen achter een sluier van christelijke bekering (vandaar *converso*).⁹ Moses Hess, de negentiende-eeuwse grondlegger van het linkse zionisme, vergeleek Spinoza met de oude profeten: Spinoza als de joodse profeet van een messianistisch socialisme.

Sommige van deze claims lijken misschien vergezocht, of zelfs een tikje ongerijmd. Toch denk ik dat je best kunt zeggen dat Spinoza inderdaad een Joods leven leidde, maar dan wel een modern Joods leven. Voor Heine, Hess, Marx, Freud en ongetwijfeld vele anderen illustreerde Spinoza hoe je Joods kon zijn zonder te geloven in de joodse religie. In Spinoza's dagen was een seculiere Jood een tegenstrijdigheid, zo iets kon niet bestaan. Wie je was werd namelijk bepaald door religie. Gezien Spinoza's ideeën over het geloof van zijn voorouders hadden de rabbijnen weinig andere keus dan hem te excommuniceren. Je kon namelijk niet de wet van Mozes afwijzen en niettemin een jood blijven. Toch was dat nu juist wat Heine, Hess en anderen graag wilden. Spinoza bood hun een voorbeeld, waarvoor hij zelf een hoge persoonlijke prijs betaalde.

Je kunt Spinoza's tijd op aarde ook op nog een andere manier zien als een joods leven. Misschien was Heine's idee van Spinoza als een Jezusachtig figuur minder absurd dan je zou denken. Een van de redenen voor Spinoza's diepe afkeer van religieuze instituties was zijn aversie tegen conflict: religieus fanatisme verstoorde de sociale orde die een filosoof nodig heeft om ongestoord te kun-

nen nadenken. Maar hij nam geen genoegen met alleen leunstoelfilosofie. Dat hij steevast de nadruk legde op het gebruik van de menselijke rede, was een poging om deze route naar kennis toegankelijk te maken voor iedereen die hem wenste te volgen, ongeacht iemands cultuur, religie of overtuiging. Hij zag dit als een zoektocht naar waarachtig geluk. Hij wilde de natuur (of God, dat kwam voor hem op hetzelfde neer) begrijpen voor zijn eigen geluk, maar ook een gemeenschap creëren zodat anderen zonder grote hindernissen dezelfde weg konden gaan en hetzelfde konden bereiken.

Karl Marx probeerde iets vergelijkbaars. De utopische visie die hij ontvouwde van de klasseloze samenleving die zou ontstaan na de verwezenlijking van het 'ware communisme', was evenzo universeel. Ook hij beloofde verlossing in een seculiere vorm. Dat verklaart wellicht waarom Marx en Spinoza (en misschien ook Freud) uitgroeiden tot zulke iconische figuren, die werden vereerd, ja zelfs geliefd. Kant, Hegel en Hume werden ook bewonderd, zeker, maar er werd niet van ze gehouden. De enige figuur in de niet-intellectuele wereld die wat dat betreft bij Spinoza in de buurt komt is Napoleon, een andere buitenstaander die vrijheid, gelijkheid en broederschap aan iedereen leek te beloven. Napoleon loste deze belofte niet per se in, en wat hij deed kwam tegen een zeer bloedige prijs. Toch wordt hij nog altijd vereerd op een manier die niet ten deel valt aan andere grote legerleiders, en zeker niet aan de hertog van Wellington.

Als iedereen gelijk en vrij kan zijn, geldt dat ook voor de Joden. In de marxistische utopie zou een 'Joods probleem' niet langer bestaan. Napoleon stortte een groot deel van Europa in oorlog, maar bevrijdde de Joden uit hun Italiaanse, Franse en Duitse getto's en gaf ze gelijke rechten.

Spinoza had veel te melden over de Joden, en dat was niet allemaal even vriendelijk, maar zijn ideaal om menselijke onenigheid te verminderen door het uitzetten van een universeel pad naar God, waarheid en zelfkennis, zou ook de Joden kunnen bevrijden. In dat opzicht leidde Spinoza een bewonderenswaardig Joods leven.